

IWONA RZEPNIKOWSKA
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

SEMANTYKA I FUNKCJE ŻYWIOŁU OGNI W BAJCE LUDOWEJ I LEGENDZIE

W kulturze tradycyjnej Słowian ogień, podobnie jak woda, powietrze i ziemia, uważany jest za jeden z czterech żywiołów, praelementów wszechświata, leżących u podstaw rzeczywistości materialnej. Wiąże się go ze sferą *sacrum*. To dar od Boga, obwarowany szeregiem nakazów i zakazów regulujących sposób obchodzenia się z nim. Bywa waloryzowany dwojako: z jednej strony jest to siła dobroczynna, z drugiej zaś niszcząca, niosąca śmierć i spustoszenie¹. Wiele z tych kulturowych walorów żywiołu ognia aktualizuje się w prozie ludowej, m.in. w bajce magicznej i legendzie, czemu zostaną poświęcone niniejsze rozważania, bazujące głównie na wschodniosłowiańskim² oraz polskim materiale egzemplifikacyjnym³.

Jedną z podstawowych cech ognia najlepiej udokumentowanych w folklorze bajkowym są mediacyjne właściwości żywiołu, będącego łącznikiem między ziemską a pozaziemską sferą rzeczywistości, o czym orzekano na podstawie kierunku wznoszenia się płomieni

¹ О. Белова, Е. Узенёва, *Огонь*, w: Н.И. Толстой (red.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, t. 3, Международные отношения, Москва 2004, s. 513–519; J. Szadura, *Ogień* [hasło w:] J. Bartmiński (red.), *Słownik symboli i stereotypów ludowych*, t. I. Kosmos, cz. 1. Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1996, s. 264–277.

² Л.Г. Баран, И.П. Березовский, К.П. Кабашников, Н.В. Новиков (red.), *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*, Академия наук СССР, Ленинград 1979.

³ J. Krzyżanowski, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1962. W niniejszym tekście częściowo wykorzystano materiał z hasła słownikowego przygotowanego w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (nr rej. 1bH15018483, kierownik projektu dr hab., prof. UMK V. Wróblewska). Zob. I. Rzepnikowska, *Ogień*, <http://bajka.umk.pl/> (4.08.2018).

oraz ulatywania dymu. Toteż ogień stanowi atrybut najrozmaitszych istot swobodnie przemieszczających się między światami. Należy do nich niewątpliwie smok. Chciałoby się o nim powiedzieć — ziejąca ogniem bestia, tymczasem choć żywiol ten jest powszechnie ze smokiem kojarzony i uznawany niemalże za bajkowy aksjomat, według Władimira Proppa dokładnie nie wiadomo, w jaki sposób potwór dysponuje tą umiejętnością⁴:

Тут змей испустил из себя пламя огненное — хочет сжечь царевича; царевич быстро увернулся, ударил змея мечом и рассек его надвое, потом наклак костер дров, зажег и положил все змеинные головы и туловище на огонь, а сам пошел через мост на другую сторону⁵.

Nie jest to spostrzeżenie całkowicie bezzasadne, zważywszy na fakt, że we wschodniosłowiańskim materiale bajkowym bestia może mieć np. ogniste skrzydła: „вдруг откуда ни взялся змий черноморский и унес их на своих огненных крыльях”⁶.

Ponadto smok jest w zasadzie postacią hybrydyczną, łączącą w sobie cechy istot należących do różnych porządków. Wężowe atrybuty (pancerna skóra, pazurzaste łapy) czynią zeń przede wszystkim istotę chtoniczną, powiązaną ze światem podziemnym, ale także wodą i wegetacją, zwłaszcza że w bajce rosyjskiej niejednokrotnie wyłania się z wody. Natomiast umiejętność latania sytuuje go bliżej żywiolu powietrza⁷.

⁴ В.Я. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки*, Лабиринт, Москва 2000, s. 184.

⁵ СУС 301А, В „Три подземных царства”; *Народные русские сказки А.Н. Афанасьева в трех томах*, подг. текста и примеч. В.Я. Проппа, т. 3, Государственное издательство художественной литературы, Москва 1957, s. 337. Związek smoka z ogniem jest także typowy dla polskiej bajki magicznej. Por. „[...] i w tej chwili wyskoczył olbrzymi smok z siedmiu głowami, a z każdej ziajał ogień”, T 326 II (c1)+ T 560 Ia+ T 590 Ic; *Gadka za gadką. 300 podań, bajek i anegdot z Górnego Śląska*, zebra. i oprac. D. Simonides, J. Ligęza, Wyd. Śląsk, Katowice 1975, s. 185.

⁶ *Народные русские сказки А.Н. Афанасьева в трех томах*, изд. подг. Л.Г. Баргар, Н. В. Новиков, т. 1, Наука, Москва 1985, s. 199.

⁷ Bajkowy smok, zwłaszcza w kontekście porównawczym, niewątpliwie zasługuje na odrębne studium, choć niektóre aspekty jego funkcjonowania były już obiektem naukowych analiz. Por. np. В. Добровольская, *Змей в русской волшебной сказке: к вопросу о природе и генезисе персонажа*, „Традиционная культура” 2007, № 2, s. 24–40; А. Лызлова, *Змей — похититель женщин в русских волшебных сказках: об истоках и трансформациях образа*, w: И.И. Муллонен (red.), „Калевала” в контексте региональной и мировой культуры, Карельский научный центр РАН, Петрозаводск 2010, s. 214–221;

Mniej wątpliwości budzi natomiast ognista natura zaczarowanego konia, niekiedy wręcz czyniąca zeń upostaciowanie tego żywiołu, nie pozbawione przy tym dawki humoru: „Тут явился конь богатырский, из роту пламя пышет, из ноздрей искры сыплются, из [...] головешки летят”⁸. Według Proppa pierwotna w kulturowej charakterystyce pomocnika bajkowego protagonisty jest jego zdolność przemieszczania się właściwa ptakom, natomiast związek z żywiołem ognia uznaje się za stosunkowo późny⁹.

W kulturze ludowej ognistość, iskrzenie się przypisywano wielu istotom demonicznym, zazwyczaj zachowującym swoje wierzeniowe atrybuty w przekazach ludowych będących realizacjami różnych modeli gatunkowych bajek. Dotyczy to przede wszystkim diabła, który jest dysponentem ognia jako jednego z podstawowych narzędzi mąk piekielnych np. w fabułach magicznych typu T 361 „Parobek w piekle”¹⁰.

Interesujący nas żywioł, a także będący rezultatem procesu spalania popiół, często bywa jednym z operatorów czarodziejskich przekształceń, związanych z ideą wiecznego odradzania się życia, którego niezbędnym warunkiem jest rozpad wszelkich form i kształtów. Realizację tej funkcji ognia odnajdziemy w białoruskim wariacie bajki o cudownych bliźniętach, które rodzą się ze szczególnymi znakami na głowie. Zostają podstępnie zgładzone, po czym odradzają się najpierw w postaci dwóch jaworów ze złotymi i srebrnymi gałęziami, wyrosłymi w miejscu ich pochówku. Do swojej pierwotnej postaci dzieci wracają dopiero wówczas, gdy ze ściętych drzew zostaje sporządzone łożeczko, popiół powstały z jego spalania spożywa owca, a wewnątrzności jagniąt urodzonych wskutek magicznego poczęcia zjada królowna, po czym zachodzi w ciążę¹¹. Ważną okolicznością, zapewniającą po-

G.A. Трофимов, *Мотив змеборчества в русской сказке и быльине: к вопросу о национальной специфике*, Йошкар-Ола 2018, http://mpgu.su/wp-content/uploads/2018/03/Trofimov_Dissertatsiya.pdf (03.08.2018). A. Mianiecki, *Przekleństwo królów, plaga królestw – smok w wybranych opowieściach polskiego folkloru tradycyjnego*, w: K. Konarska, P. Kowalski (red.), *Powodzie, plagi, życie i inne katastrofy*, Wydawnictwo UWr, Wrocław 2012, s. 477–494; V. Wróblewska, *Smok*, <http://bajka.umk.pl/> (24.07.2018).

⁸ СУС 530 „Сивко-Бурко”; *Русские сказки и песни в Сибири (Записки Красноярского подотдела Восточно-Сибирского отдела Императорского РГО по этнографии)*, t. 1, Тропа Троянова, Москва 2000, s. 137.

⁹ В.Я. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки...*, s. 149.

¹⁰ Por. np. O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 14: W. Ks. Poznańskie, cz. 6, PTL, Wrocław–Poznań 1962 (1881), s. 212.

¹¹ СУС 707 „Чудесные дети”; *Народные русские сказки А.Н. Афанасьева*, изд. подг. Л.Г. Барга, Н.В. Новиков, t. 2, Наука, Москва 1986, s. 307. Podobny

myślną realizację kolejnych etapów procesu przekształceń jest kontakt popiołu z ziemią, która pełni rolę pewnego rodzaju katalizatora transformacji. Ale w tej samej funkcji może pojawić się woda, na co wskazuje materiał polskiej bajki ludowej: „I spalili te łóżka, a popiół z nich wyniesła ona na wodę i rzuciła do rzeki. I już się ucieszyła, że pewnie nic się tu z tego nie urodzi. Ale z tego popiołu znowu, choć we wodzie, urodzili się takie same dwa chłopczyki ze złotymi główkami”¹².

Życiodajna moc żywiołu ognia może realizować się bezpośrednio, bez motywu magicznego poczęcia, jak ma to miejsce w bajkach o bezdzietnych małżonkach, którzy zostają szczęśliwymi rodzicami dziecka zrodzonego z rzepy, z kawałka drewna umieszczonego w piecu (podpiecku)¹³ albo z głowni ukołysanej w kolebce¹⁴. Narracje tego typu ujawniają przekształcającą siłę samego żywiołu, jak i kulturowe znaczenia pieca w konstruowaniu których zasadniczą rolę odgrywają procesy dokonujące się w nim pod wpływem ognia¹⁵. W planie symbolicznym urządzenie to było utożsamiane z kobiecym łonem, zwłaszcza w obrzędowości rodzinnej i weselnej¹⁶. Warto ponadto dodać, że narodzone w cudowny sposób dzieci (córci i synowie), co niekiedy upamiętniają ich imiona, są zawsze niezwykle: dysponują nadzwyczajnymi umiejętnościami umożliwiającymi im dokonanie wielkich czynów¹⁷.

wariant w języku polskim zanotował Jan Karłowicz, z tym że Krzyżanowski odniósł go do folkloru białoruskiego. T 707 „Trzej synowie z gwiazdą na skroni”; J. Karłowicz, *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie...*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. 11, s. 256.

¹² T 707; O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 51: Sanockie-Krośnieńskie, cz. 3, Polskie Towarzystwo Muzyczne; Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Wrocław–Kraków–Warszawa 1973, s. 161. Przy całej opozycyjności wody i ognia w kulturze ludowej istnieje między nimi pewnego rodzaju semantyczny paralelizm, przejawiający się w przypisywaniu obydwu żywiołom zarówno mocy życiodajnych, jak i niszczyielskich. Zob. Л.Н. Виноградова, *Вода*, w: *Славянские древности...*, t. 2, s. 388–389.

¹³ СУС 301 А, В „Три подземных царства”; СУС 327С, F „Мальчик (Ивась, Жихарко, Лутонюшка) и ведьма”; *Народные русские сказки А.Н. Афанасьева в трех томах...*, t. 1, s. 144, 244.

¹⁴ T 327C „Jędza i karzełek”; A. Petrow, *Lud ziemi dobrzyńskiej, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki*, cz. III, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1878, t. 2, s. 151–153.

¹⁵ I. Rzepnikowska, *Piec*, <http://bajka.umk.pl/> (4.08.2018).

¹⁶ А. Топорков, *Печь*, w: *Славянские древности...*, t. 4, s. 39; A. Gołębiowska-Suchorska, *Печь в русском фольклоре*, „Slavia Orientalis” 2000, № 2 (t. XLIX), s. 175–186.

¹⁷ E. Serafin, *Postać matki w ludowych bajkach magicznych (na przykładzie tematu cudownego macierzyństwa)*, w: B. Żejmo, I. Rzepnikowska (red.), *Współczesne*

Za sprawą ognia w świecie przedstawionym przekazów ludowych dokonują się najrozmaitsze transfiguracje, a ich skutki jednoznacznie wskazują na to, że działania prowadzące do zmiany stanu materii, a zarazem ingerujące w dzieło natury są zarezerwowane wyłącznie dla przedstawicieli *sacrum*, przy czym zarówno w boskim, jak i demonicznym wymiarze. Dokumentują to m.in. legendowe narracje o cudownym odmłódeniu (СУС 753 „Чудесное омоложение (перековка)”) oraz młóceniu zboża (СУС 752А „Чудесная молотьба огнем”).

Młodość i urodę przywraca się w kuźni, a odbywa się to w sposób do złudzenia przypominający technikę obróbki metali. Zaawansowanego wiekiem człowieka (wariantywnie diabła) najpierw umieszcza się w piecu, a gdy tam rozgrzeje się on do czerwoności, kładzie się go na kowadle i kuje młotem, po czym wrzuca do wody¹⁸. W przekazie ze zbioru Afanasiewa do rewitalizacji dochodzi w wyniku spopielenia staruszki, a następnie wrzucenia jej szczątków do mleka¹⁹. Jakkolwiek transmutacje te dokonują się w warsztacie pracy kowala, którego profesja była postrzegana przez społeczność wiejską w kategoriach magiczno-demonologicznych²⁰, ludowy narrator zupełnie pozbawia rzemieślnika potencjału demiurgicznego, gdyż odmładzaniem klientów kuźni zajmuje się wysłannik piekieł. Próby cofnięcia oznak upływającego czasu przez właściciela warsztatu przeważnie są nieudane lub wręcz tragiczne w skutkach. Niemniej w przywołanych narracjach ogień nadal pozostaje atrybutem kowala, determinantą

---

badania nad folklorem i literaturą rosyjską. 30 lat toruńskiej rusycystyki, Wyd. UMK, Toruń 2017, s. 39–49.

¹⁸ Por. pr. СУС 753; *Сборник великорусских сказок архива РГО*, вып. I, изд. А.М. Смирнов, Петроград 1917, т. 2, s. 663, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/11201-vyp-2-1917-zapiski-imperatorskogo-russkogo-geograficheskogo-obschestva-poddelenyu-etnografii-t-44-vyp-2#mode/inspect/page/167/zoom/4> (18.08.2018). Por. także *Сказки и предания Самарского края. Собраны и записаны Д.Н. Садовниковым*, Записки РГО, т. XII, Тип. Мин-ва внутр. дел, Санкт Петербург 1884, s. 250.

¹⁹ СУС 753; *Народные русские легенды А.Н. Афанасьева*, предисл., сост. и комм. В.С. Кузнецовой, Наука, Новосибирск 1990, № 31, <http://www.mnemosyne.ru/library/legend-7.html> (18.08.2018).

²⁰ Mimo że kowal nie jest jedynym przedstawicielem profesji wymagających ciągłego obcowania z żywiołem ognia, w tradycji ludowej to właśnie ten rzemieślnik w największym stopniu był postrzegany jako postać o niejednoznacznym statusie ontycznym, uprawiająca swój zawód przy wsparciu wysłanników piekieł. O. Zadurska, *Ostracyzm ludowy. Społeczne wykluczenie jednostki w świetle polskich przekazów folklorystycznych i etnograficznych XIX oraz początku XX wieku* (komputeropis rozprawy doktorskiej udostępniony mi przez Autorkę), 2015, s. 126–156; В.Я. Петрухин, *Кузнец*, w: *Славянские древности...*, т. 3, s. 21–22.

jego kulturowej charakterystyki definiującą wykonywany przez niego zawód.

Jak z kolei pokazują opowieści o młóceniu ogniem działania tego typu leżą w kompetencjach reprezentantów *sacrum*, przy czym zazwyczaj w boskiej odmianie. Fabuły te często mają silny wydźwięk moralizatorski, gdyż pożar całego gospodarstwa jest nie tyle rezultatem nieuprawnionego naśladowania przez człowieka Boskich gestów, ile karą za nieprzestrzeganie Boskich przykazań, za lekceważenie obowiązków wobec bliźniego²¹.

Ogień jako narzędzie kary wpisuje się w ogólnoludowe przekonanie o Naturze, która nigdy nie pozostaje obojętna na zło czynione przez człowieka²². Jednak powiązanie go z moralno-etycznymi aspektami ludzkich zachowań pozwala zaprezentować nie tylko niszczącość, ale i dobroczynną moc żywiołu. Najlepiej obrazują to opowieści oparte na dwusekwencyjnym układzie zdarzeń, głównie magiczne i legendowe, których fabuła osnuta jest wokół losów skontrastowanej pary bohaterów, stających wobec takiej samej życiowej szansy, w decydującym momencie reagujących jednak skrajnie odmiennie. Na właściwą postawę moralną prezentowaną przez człowieka w danej sytuacji wskazują metamorfozy ognia, zamieniającego się w złoto bądź śmiercionośne gady. Ostatecznie najwyższą wartością w tego typu przekazach okazuje się akceptacja istniejącego porządku świata, postrzeganie go jako pewnej całości logicznej i harmonijnej²³. Mogą się przy tym aktualizować wszelkie zasady regulujące obchodzenie się z ogniem, np. konieczność podtrzymywania go w domu w ciągu całego roku²⁴. To tłumaczy, dlaczego po tym jak celowo zostały zlikwidowane w domostwie wszelkie jego źródła macocha z córkami nie może rozniecić ognia ani zdobyć go w żaden inny sposób, aż w końcu niegodziwe kobiety giną w pożarze wznieconym przez żywioł przyniesiony przez pasierbicę z bajkowych zaświatów²⁵.

²¹ Por. np. *Народные русские легенды А.Н. Афанасьева...*, № 1. Por. *Сборник великорусских сказок архива РГО*, вып. I, изд. А. М. Смирнов, s. 804.

²² J. Bartmiński, „Niebo się wstydzi”. *Wokół ludowego pojmowania ładu świata*, w: M. Graszewicz, J. Kolbuszewski (red.), *Kultura, literatura, folklor. Prace ofiarowane Profesorowi Czesławowi Hernasowi w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1988, s. 102.

²³ Zob. I. Rzepnikowska, *Rosyjska i polska bajka magiczna (AT 480) w kontekście kultury ludowej*, Wyd. UMK, Toruń 2005, s. 152–153.

²⁴ J. Szadura, *Ogień...*, s. 271; O. Белова, Е. Узенёва, *Огонь...*, s. 515.

²⁵ СУС 480В* „Мачеха и падчерица”; *Народные русские сказки А.Н. Афанасьева в трех томах*, t. 1, s. 131.

Przestrzeżenie przez protagonistów zakazu wydawania ognia w przełomowych momentach cyklu rocznego, m.in. w wigilię Bożego Narodzenia, co czynią sąsiedzi biednego chłopca w jednej z legend ze zbioru Nikolaja Onczukowa, może pełnić czysto kompozycyjno-fabularną funkcję, uzasadniając obowiązek odbycia przez bohatera wędrówki w celu jego pozyskania. Dlatego inicjalne wydarzenia w żaden sposób nie łagodzą wymiaru kary, jaka ostatecznie w finale opowieści spotyka znajomych mężczyzny, którzy ponoszą śmierć w płomieniach, ponieważ ich wyprawa po ogień nie była uwarunkowana życiową koniecznością, lecz wynikała z chęci zysku²⁶.

Spalenie żywcem jest jednym z najczęstszych przejawów bajkowego wymiaru sprawiedliwości, piętnującego w ten sposób określone postawy i przestrzegającego przed konsekwencjami powielania negatywnych wzorców²⁷. Warunkiem definitywnego unicestwienia złoczyńcy jest niekiedy rozsypanie popiołu na wietrze²⁸, co dotyczy zwłaszcza osobników reprezentujących siły demoniczne, np. Kościeja Nieśmiertelnego²⁹.

Ogień jest narzędziem kary nie tylko na tym, ale i na tamtym świecie. Dla wielu legend ludowych, a także niektórych fabuł magicznych charakterystyczny jest obraz mąk pośmiertnych ludzi, którzy odbywają pokutę w kotłach z wrzącą smołą, odpowiadając w ten sposób za nieprzestrzeżenie zasad religijnych bądź ogólnospołecznych. Spotkało to m.in. złą i chciwą kobietę, niemniej dostaje ona szansę wydotkania się z piekła. W ostatniej jednak chwili przejawia te same cechy charakteru, za które była skazana na męki piekielne, dlatego nie ma dla niej ratunku³⁰.

²⁶ СУС 751 В* „Старик с золотыми углями”; *Северные сказки. Сборник Н.Е. Ончукова*, кн. 1, Тропа Троянова, Санкт Петербург 1998, s. 360.

²⁷ Spalenie żywcem jest jedną spośród wielu drastycznych metod penitencjarnych pojawiających się w zasadzie we wszystkich gatunkach prozy ludowej i szerzej: folkloru, stanowiąc pogłos kar cielesnych obowiązujących w dawnym prawie karnym. H. Kapelusz, *Okrucieństwo i groza w bajce ludowej*, „Regiony” 1979, z. 2, s. 150; O. Zadurska, *Kara*, <http://bajka.umk.pl> (24.08.2018). Por. np. T 989 „Dumna dziewczyna”; S. Udziela, *Lud polski w powiecie ropczyckim w Galicyi opisał...*, cz. III, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Kulturowej” 1892, t. 16, s. 1–2.

²⁸ Zwróciła na to uwagę Tatiana Nowiczkowa. Zob. Tejże, *Сор и золото: мифологема вечного обновления*, w: tejże, *Эпос и миф*, Наука, Санкт Петербург 2001, s. 190–191.

²⁹ СУС 552А „Животные-зятя”; *Народные русские сказки А.Н. Афанасьева в трех томах*, t. 1, s. 305.

³⁰ СУС 804 „Грешная мать (мать св. Петра)”; *Народные русские легенды А.Н. Афанасьева...*, № 8. Por. *Сборник великорусских сказок архива РГО*, s. 260.

W ogniste atrybuty wyposażone jest jedno z najbardziej wyrafinowanych narzędzi tortur pośmiertnych, Madejowe łoże, przeznaczone zarówno dla wszelkich złoczyńców, jak i szeregowych diabłów: „Кровать эта сделана для нас, чертей, и для наших сродников, сватов, кумовьев; она вся огненная, на колесах, и кругом вертится”³¹.

Ogień wykorzystywany jest w charakterze środka służącego identyfikacji bohatera, pozwalającego m.in. ustalić jego gotowość do pełnienia określonych ról społeczno-kulturowych. Dlatego próbie ognia, np. polegającej na przetrwaniu w rozpalonej do granic możliwości łaźni, zazwyczaj zostaje poddany kandydat do ręki królowny³². Sztuka ta udaje się śmiałkowi dzięki interwencji pomocnika, co Propp interpretuje jako zdobycie przez mężczyznę władzy nad siłami natury³³.

W bajkach magicznych występuje motyw zamiany w ogień rzuconych za siebie przedmiotów, np. jabłka lub naczynia wypełnionego żywiołem (por. T 314 „Zaczarowany koń”). W ten sposób ostatecznie zostaje unicestwiony przeciwnik ścigający bohatera, jednak częściej w tej funkcji występuje inny wykładnik graniczności, tj. woda. W rosyjskich narracjach tego typu przeszkodą nie do pokonania jest ognista rzeka, powstająca niekiedy z narzędzi służących do rozniecania ognia³⁴.

Przedstawione rozważania o znaczeniu i funkcjach żywiołu ognia w bajce ludowej nie tylko nie wyczerpują całości problematyki związanej z tym fenomenem kulturowym, ale rodzą nowe pytania i perspektywy badawcze. W dużym stopniu z ogniem jest identyfikowany płomień jako jego podstawowa postać, ale formami istnienia żywiołu są też iskra, ognisko, pożar, błyskawica, żar. Wiele jego własności przejmują produkty procesu spalania: popiół, sadza, dym. Wreszcie w bezpośredniej zależności z ogniem pozostaje piec, jeden z najważ-

³¹ СУС 756В „Кумова кровать (Разбойник Мадей)”; *Народные русские легенды А.Н. Афанасьева...*, № 27. Пор. „[madejowe łoże — I.R.] napełnione brzytwami, nożami, węzami, pod spodem gotują się kotły smoły, a przytém kowadło, i inne narzędzia do męczenia biédnej duszyczki Madaja”). T 756В; O. Kolberg, *Dziela wszystkie...*, t. 14, cz. VI, s. 200.

³² СУС 513А „Шесть чудесных товарищей”, *Народные русские сказки А.Н. Афанасьев в трех томах...*, t. 1, s. 231.

³³ В.Я. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки...*, s. 274. Podobny rodzaj sprawdzianu nie zawsze wymaga wsparcia zewnętrznego, na co wskazuje polski materiał bajkowy: T 513 „Nadzwyczajni pomocnicy”; A. Saloni, *Lud rzeszowski. Materiały etnograficzne*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1908, t. 10, s. 256.

³⁴ СУС 313Н* „Бегство от ведьмы (железного волка, чародея др.)”; *Северные сказки. Сборник Н.Е. Ончукова*, s. 262.

niejszych elementów w przestrzeni wiejskiej chałupy. Szczególne znaczenie przypisywano najbliższemu otoczeniu pieca, a także narzędziom służącym do jego obsługi (pogrzebacz, łopata do chleba), naczyniom i przyborom kuchennym potrzebnym do przyrządzania potraw (garnek, patelnia). W kontekście przyszłych rozważań interesujące wydaje się ponadto uwzględnienie rozumienia ognia jako jednego z metonimicznych odwzorowań ogniska domowego i domu.

Ивона Жепниковска

СЕМАНТИКА И ФУНКЦИИ СТИХИИ ОГНЯ
В НАРОДНОЙ СКАЗКЕ И ЛЕГЕНДЕ

Резюме

В традиционной культуре славян огонь считается одной из основных стихий мироздания, божественным даром, обращение с которым регулируется множеством предписаний и запретов. Многие культурные свойства огня актуализируются в народной прозе, в том числе в волшебной сказке и легенде. Наиболее отчетливо в них проявляются посреднические и трансформирующие функции стихии. Кроме того, он бывает залогом вечного обновления и бессмертия, а также выступает показателем нравственного облика человека.

Iwona Rzepnikowska

THE SEMANTICS AND FUNCTIONS
OF THE ELEMENT OF FIRE IN FOLK TALES AND LEGENDS

Summary

In the Slavic traditional culture, fire is considered one of the four elements, a gift from God, surrounded by a number of obligations and bans which regulate the rules for handling it. A lot of cultural aspects of fire become actualised in folk prose, including fairy tales and legends, and the mediatory and transformational values pertaining to the element of fire have been best documented in them. Furthermore, fire is associated with the idea of eternal regeneration of life and with the moral and ethical dimensions of human behavior.